

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
 ISSN 2664-9950 (Print)
 2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 84–96
 doi 10.15421/26190107
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.1](477.63)«18/19»

Етносоціальні спільноти Катеринославщини в умовах індустріалізації та урбанізації кінця XIX – початку XX ст.*

О. Б. Шляхов

Доктор історичних наук, професор
 ORCID: 0000-0003-0752-4061
 Researcher ID: Q-8008-2017
alexshlyahov@ukr.net

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара,
 проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати особливості розвитку етносоціальних спільнот Катеринославської губернії в модерний період, проаналізувати вплив тогочасної індустріалізації та урбанізації на життя представників різних етносів регіону. *Методи дослідження:* проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний. *Основні результати:* в статті висвітлено етнонаціональний склад населення Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. та розкрито чинники, які впливали на його формування. Акцентовано увагу на тому, що міське населення Катеринославщини суттєво відрізнялося за своїм етнічним складом від мешканців повітів губернії. При чому, чим більшим було місто, і чим

виразніше в ньому проявлялася індустріальна складова, тим менше українців у ньому проживало. Зроблено висновок, що українське населення не визначало культурного обличчя міст краю і досить швидко піддавалося асиміляції. Відповідно процес етнонаціональної модернізації українців відбувався у той час вкрай повільно. Проаналізовано, яким чином індустріалізація та урбанізація позначалися на стереотипах поглядів та поведінки представників основних етнічних груп Подніпров'я. Приділено увагу міжнаціональним стосункам у краї, наголошено, що останні характеризувалися не лише взаємовпливом, а й численними конфліктними ситуаціями. *Практичне значення:* рекомендовано для використання в навчальних курсах та узагальнювальних працях з історії України XIX – початку XX ст. та з етнополітики. *Оригінальність:* надано узагальнену характеристику становища основних національних спільнот Катеринославщини в умовах форсованої індустріалізації та урбанізаційних процесів пореформеної доби. *Наукова новизна:* вперше показано, як активно етнічні українці, росіяни, євреї, німці та поляки Катеринославщини були долучені до підприємницької діяльності, а також з представників яких національних груп переважним чином формувалася робітничий клас регіону. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: етнічний склад населення; підприємництво; робітництво; міжнаціональні стосунки.

Надійшла до редколегії 20.05.2019

Прорецензована 23.06.19

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань науково-дослідної роботи кафедри української історії та етнополітики ДНУ ім. Олеся Гончара 0119U100403 «Актуальні проблеми цивілізаційного поступу України

у новий і новітній час (кінець XIX – початок XXI ст.): історія та історіографія».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 84–96

doi 10.15421/26190107

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.1](477.63)«18/19»

Этносоциальные сообщества Екатеринославщины в условиях индустриализации и урбанизации конца XIX – начала XX вв.*

А. Б. Шляхов

Доктор исторических наук, профессор
ORCID: 0000-0003-0752-4061
Researcher ID: Q-8008-2017
alexshlyahov@ukr.net

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. *Цель статьи* – выяснить особенности развития этносоциальных сообществ Екатеринославской губернии в модернизационный период, проанализировать влияние тогдашней индустриализации и урбанизации на жизнь представителей различных этносов региона. *Методы исследования:* проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-генетический. *Основные результаты:* в статье освещен этнонациональный состав населения Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX в. и раскрыты факторы, которые влияли на его формирование. Акцентировано внимание на том, что городское население Екатеринославщины существенно отличалось по своему этническому составу от жителей уездов губернии. Причем, чем больше был город, и чем явственнее в нем проявлялась индустриальная

составляющая, тем меньше украинцев в нем проживало. Сделан вывод, что украинское население не определяло культурного облика городов края и довольно быстро подвергалось ассимиляции. Соответственно процесс этнонациональной модернизации украинцев в то время происходил крайне медленно. Проанализировано, каким образом индустриализация и урбанизация сказывались на стереотипах взглядов и поведения представителей основных этнических групп Поднепровья. Уделено внимание межнациональным отношениям в крае, отмечено, что последние характеризовались не только взаимовлиянием, но и многочисленными конфликтными ситуациями. *Практическое значение:* рекомендуется для использования в учебных курсах и обобщающих трудах по истории Украины XIX – начала XX в., а также по этнополитике. *Оригинальность:* предоставлена обобщенная характеристика положения основных национальных сообществ Екатеринославщины в условиях форсированной индустриализации и урбанизационных процессов пореформенной эпохи. *Научная новизна:* впервые показано, насколько активно этнические украинцы, русские, евреи, немцы и поляки Екатеринославщины прибегали к предпринимательской деятельности, а также из представителей каких национальных групп преимущественным образом формировался рабочий класс региона. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: этнический состав населения; предпринимательство; рабочий класс; межнациональные отношения.

Поступила в редколлегию 20.05.2019

Прорецензирована 23.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* *Статья подготовлена в соответствии с задачами научно-исследовательской работы кафедры украинской истории и этнополитики ДНУ им. Олеся Гончара 0119U100403 «Актуальные проблемы цивилизацион-*

ного развития Украины в новое и новейшее время (конец XIX – начало XXI вв.): История и историография».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
 ISSN 2664-9950 (Print)
 2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 84–96
 doi 10.15421/26190107
<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

**Ethno-social Communities
 of Yekaterinoslav Region
 in the Conditions of Industrialization
 and Urbanization at the end of XIX –
 beginning of XX centuries***

O. B. Shliakhov

D. Sc. in History, Professor
 ORCID: 0000-0003-0752-4061
 Researcher ID: Q-8008-2017
alexshlyahov@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article is to find out the peculiarities of the development of ethnosocial communities in the Dnipro region during the modernization period, to analyze the impact of the then industrialization and urbanization on the lives of representatives of various ethnic groups in the region. Research methods: problem-chronological, comparative historical, historical genetic. Main results:* The article highlights the ethnonational composition of the population of the Yekaterinoslav province in the late XIX - early XX century and disclosed factors that influenced its formation. The attention was focused on the fact that the urban population of the Yekaterinoslav region differed significantly in its ethnic composition from the inhabitants of the province. Moreover, the more the city was, and the more clearly the industrial component was manifested in it, the less Ukrainians lived in it. It is concluded

that the Ukrainian population did not determine the cultural appearance of the cities of the region and rather quickly underwent assimilation. Accordingly, the process of ethnonational modernization of the Ukrainians at that time was extremely slow. Analyzed how industrialization and urbanization affected the stereotypes of views and behavior of the representatives of the main ethnic groups of the Dnipro region. Thus, Russians and Jews, as well as representatives of German and Polish ethnic groups, were most actively involved in entrepreneurial activity in Yekaterinoslav region at that time. At the same time, the local proletariat consisted mainly of immigrants from the central Russian provinces. Attention was paid to interethnic relations in the region, it was noted that the latter were characterized not only by mutual influence, but also by numerous conflict situations. *Practical significance:* recommended for use in training courses and generalizing works on the history of Ukraine in the XIX – early XX centuries, as well as on the ethnopolitics. *Originality:* a generalized description of the situation of the main national communities of Yekaterinoslav region in the conditions of forced industrialization and urbanization processes of the post-reform period is given. *Scientific novelty:* for the first time, it is shown how actively ethnic Ukrainians, Russians, Jews, Germans and Poles of the Yekaterinoslav region joined business activity, and also from which national groups the working class of the region was predominantly formed. *Article type:* explanation.

Keywords: Ethnic composition of population; Enterprise; Workers; International relations.

Received 20.05.2019

Reviewed 23.06.2019

Accepted 29.07.2019

* *The article was prepared in accordance with the objectives of the research work of the Department of Ukrainian History and Ethnic Policy of the Oles Honchar Dnipro National University 0119U100403 "Actual problems of the civilization development of Ukraine in the new and*

modern times (end of the XIX – beginning of the XXI centuries): History and historiography.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX ст. українські землі знаходилися у складі як Російської імперії, так й імперії Габсбургів, перебуваючи таким чином фактично у різних цивілізаційних вимірах. Водночас згадаємо, що і окремі регіони підросійської України багато в чому мали свою окремішню історію, в тому числі пов'язану із своєрідністю формування їх складу населення. Зрештою можна погодитись із Я. Верменич, яка наголошувала, що українські землі в той час варто розглядати «як суцільний простір погранич» (Верменич, Я. В., 2015, с. 65). Зазначене стосується і Катеринославщини, яка в пореформену добу являла собою поліетнічні та поліконфесійні терени, де взаємодіяли та конкурували різні типи націоналізмів – українців, росіян, євреїв, німців, поляків тощо. Не випадково тогочасні офіційні видання наголошували, що Катеринославська губернія вирізнялася різноманітністю свого населення, що тут мешкали «представники 45 племен» (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. VII).

Історіографія. Етнічний склад населення Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст. та розвиток тут міжнаціональних стосунків певною мірою вже аналізували в історичній літературі. Зокрема, в дореволюційний час окремі аспекти цієї проблематики вивчалися В. А. Бабенко, а в радянський період досліджувалися у працях В. І. Наулко (Бабенко, В. А., 1905; Наулко, В. И., 1975). У сучасній вітчизняній історіографії питання формування багатонаціонального складу мешканців губернії розглядали у своїх монографіях Я. В. Бойко та М. С. Дністрянський (Бойко, Ю. В., 1993; Дністрянський, М. С., 2006). Разом з тим національний склад населення міст регіону та роль представників етнічних спільнот Катеринославщини – росіян, німців, євреїв, поляків у тогочасних модернізаційних процесах студійовали у своїх розвідках В. І. Лазебник, С. Й. Бобильова, Л. В. Гриженко тощо (Бобылева, С., 1999; Лазебник, В. И., 2006; Гриженко, Л. В., 2013). Проте й до цього часу проблема розвитку етносоціальних спільнот краю в модерний період в комплексі ще не досліджувалася.

Мета дослідження – з'ясувати особливості розвитку етносоціальних спільнот Катеринославської губернії в модерний період, проаналізувати вплив тогочасної індустріалізації та урбанізації на життя представників різних етносів регіону.

Джерела. Як джерельну базу для вирішення завдань дослідження використано комплекс архівних та опублікованих історичних джерел. Перш за все – матеріали тогочасної статистики, а також спогади сучасників, зокрема, гірничопромисловців Півдня України, періодична преса кінця XIX – початку XX ст., матеріали обстеження санітарними лікарями умов життя робітників Катеринославщини.

Виклад основного матеріалу. Слід підкреслити, що саме в зонах степового порубіжжя капіталістичні відносини в Російській імперії і, зокрема, в її українських губерніях мали найбільший потенціал для розвитку. Адже на відносно слабо заселених територіях Півдня України, де кріпацтво не пустило надто глибокі коріння і ще зберігалися традиції козацької вольниці, умови для капіталістичної трансформації виявилися найбільш сприятливими. Тож саме Катеринославська губернія виступала тоді як локомотив модернізаційних перетворень. Саме тут активно будуються нові підприємства, масово виникають промислові селища. При цьому все більше робочих рук потребували заводи Подніпров'я, копальні Криворізького басейну, шахти Донбасу, залізниці та місцеві сільськогосподарські економії. Зокрема, як відзначало на своїх сторінках Катеринославське земське видання, «густо розвинута мережа залізниць, широко поставлена вуглепромисловість, значна сільськогосподарська промисловість і велика кількість інших промислів: соляний, скляний, металургійний, хімічний та інші, притягають сотні тисяч робітників... на заробітки» (О движении рабочих..., 1909, с. 291). Останнє цілком зрозуміло, адже середня ціна на робочу силу в південноукраїнських губерніях в 70-х рр. XIX ст. була вищою на 49 %, а в 80-х рр. на – 67,9 %, ніж у Центрально-Чорноземному районі. У свою чергу ціна орендної плати за землю на Катеринославщині в 1870-х рр. становила 5 і 6,5 крб. (довгострокова та короткострокова оренда, відповідно), тоді як на теренах центральних російських губерній вартість довгострокової оренди була вищою на 50 %, а короткострокової – на 136,8 % (Бойко, Ю. В., 1993, с. 54).

Отже, вже за перше пореформене двадцятиріччя в Катеринославській губернії за рахунок мігрантів утворилося 3 433 населені пункти, адже протягом 1860–1880-х рр. кількість як офіційних, так і самовільних переселенців, що прибули до Катеринославської губернії з різних регіонів імперії, склала 152 785 осіб (Бойко, Ю. В., 1993, с. 123, 204). Зокрема, з великоросійських губерній на Катеринославщині станом на 1897 р. оселилося 69 992 особи. При цьому найбільше вихідців (переважно робітників) із суто російських теренів прибуло в регіон з Курської губернії – 25 868 осіб, другими за цим показником йшли уродженці Орловської губернії – їх було 23 415, потім у цьому переліку були представлені вихідці з Калузької губернії – 10 449, туляків було 8 429, зі Смоленської губернії в регіон прибуло 8 222 переселенця тощо (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. XI).

У свою чергу це призвело до утворення в Катеринославському повіті шести селищ, де компактно мешкали представники російського етносу. В Олександрівському повіті таких населених

пунктів нараховувалося п'ять, у Новомосковському повіті – два і т. ін. Серед найбільших виключно російських селищ Придніпров'я в Павлоградському повіті були – Миколаївка, Троїцьке, Тернівка і Богданівка, в Новомосковському повіті – Орловщина. Згадаємо також, що в сучасній Дніпропетровській області переселенцями з Калузької губернії в 1875 та 1884 рр. були засновані село Новоселівка та село Олександрівка (сучасний Широківський район) (Бойко, Ю. В., 1993, с. 220).

Крім того, в губернії утворилося чимало населених пунктів, де етнічні росіяни проживали разом із представниками інших етнічних груп, зокрема з українцями. Так, ще на середину XIX ст. у Павлоградському повіті подібних поселень налічувалося 10, у Катеринославському – 9, у Новомосковському – 3 (Бойко, Ю. В., 1993, с. 253). Цей факт об'єктивно стимулював посилення контактів між різними етнічними групами. З іншого боку, українці губернії тривалий час досить успішно опиралися інспірованим владою асиміляційним процесам. Невипадково невідомий автор початку XX ст. підкреслював у своїй праці: «Тоді як частина села була заселена великоросами, інша складається з малоросів. Одні та інші носять свій національний одяг, розмовляють кожен на своїй мові, ходять до однієї церкви, але буває, що вклоняються різним святим. Великороси називають малоросів хохлами, а ті в свою чергу називають великоросів кацапами, і зближення між цими народностями поки не спостерігається» (Катеринославская губерния. Б. м. Б. г., с. 34). Зрештою, до кінця XIX ст. найбільша кількість мігрантів, які прибули до Катеринославської губернії, за даними перепису 1897 р. оселилася в Бахмутському повіті, а саме – 50 256 осіб. Однак, якщо звернути увагу на кількість переселенців власне на Подніпров'ї (сучасна Дніпропетровська область), то вона була такою: у Катеринославському повіті їхня кількість складала 18 759 осіб, у Павлоградському повіті – 15 343, Верхньодніпровському – 14 088 та в Новомосковському повіті – 11 267 (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 38–39).

Все це рішучим чином позначилося на співвідношенні кількості представників різних етносів, що складала населення губернії (в 1897 р. воно нараховувало 2 млн 113 тис. осіб). Тож протягом XIX ст. частка українців серед мешканців регіону неухильно зменшувалася. Якщо наприкінці XVIII ст. українці тут становили приблизно 90 % населення, то на середину XIX ст. цей показник скорочується до 80 %, а в 1897 р. він вже складав 68,9 %. Водночас частка росіян в Катеринославській губернії в 1897 р. дорівнювала 17,27 %, євреїв – 4,69 %, німців – 3,83 %, греків – 2,31 %, татар – 0,82 %, білорусів – 0,7 %, поляків – 0,59 %, молдованів і румунів – 0,43 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. VIII). Загалом же в губернії мешкало тоді

1 456 369 українців. Якщо ж враховувати лише терени сучасної Дніпропетровщини, то найбільше українців мешкало в Новомосковському повіті – 242 737 осіб, потім за цим показником ішов Павлоградський повіт, де проживало 200 434 українці, в Катеринославському повіті їх було 198 982, а у Верхньодніпровському – 191 160 (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 74).

Разом з тим, якщо розглянути співвідношення окремих етносів, які населяли міста Катеринославщини, зокрема, її адміністративний центр, то тут ми побачимо зовсім іншу картину. Останню значною мірою визначали тогочасні урбанізаційні процеси в регіоні, їхня своєрідність. Зокрема, протягом 1863–1897 рр. кількість жителів губернського міста зростає вшестеро і вже складала біля 113 тис. осіб. При цьому кількість його мешканців значною мірою зростала за рахунок численних мігрантів з інших регіонів імперії. Так або так, але Катеринослав кінця XIX ст. жодним чином уже не нагадував велике село, як про нього писали у дореформений період. У цей час він трансформувався у великий індустріальний та фінансово-торговельний центр, де працювали десятки великих заводів та фабрик, існувала розгалужена міська інфраструктура, діяли наукові та культурні заклади. Треба згадати і Павлоград (населення 15 775 осіб), який у модерний період перетворився на центр ярмаркової торгівлі, був відомий вивозом хліба та рогатої худоби; в місті діяли парові борошномельні млини та шкіряні заводи.

Щодо інших міст Подніпров'я (Новомосковськ – 12 883 мешканця, Верхньодніпровськ – 6 701), то вони теж поступово зростали, хоча й не такими темпами, оскільки фактично не потрапили до зони індустріальних перетворень. Водночас треба зважити на те, що тогочасна статистика не враховувала нові індустріальні селища краю, які виникали навколо великих підприємств або вузлових залізничних станцій і зрештою перетворювалися у повноцінні міста. Так, Кам'янське Катеринославського повіту, яке утворилося біля Дніпровського металургійного заводу, і яке наприкінці XIX ст. налічувало 19,6 тис. мешканців (більше половини його жителів складала робітники зі своїми сім'ями), не вважали містом. Тож є всі підстави стверджувати, що частка міських жителів краю була вищою, ніж офіційно оголошені дані.

З іншого боку, треба зазначити, що українці, завдяки всій репресивній політиці самодержавства, так і не змогли належним чином інтегруватися в міське населення краю. Адже в містах наприкінці XIX ст. мешкало лише 4,5 % від всіх українських мешканців Катеринославщини. Відповідно етнічні українці складала тільки 27 % міського населення регіону, підтверджуючи таким

чином, як доречно зазначав М. Дністрянский, чинник «інонаціональної колонізації міських поселень у процесі освоєння та промислового розвитку регіону» (Дністрянский, М. С., 2006, с. 148). Зокрема, в населенні Катеринослава частка українців становила тоді всього 15,76 % (17 787 осіб), у Павлограді – 33,4 % (5 273 особи). І лише в Новомосковську (77,3 % або 9 956 осіб) та у Верхньодніпровську (56 % або 3 752 осіб) українці складали більше половини мешканців (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 74). При цьому чим більшим було місто і чим більш виразні індустріальні риси воно мало, тим слабше в ньому був представлений корінний етнос. Останнє можна пояснити тим, що в умовах, коли в містах панувала царська бюрократична система з її прагненням придушити будь-яку ініціативу знизу та інакодумство, соціальна мобілізація для українців була можливою та реальною лише за умови лояльності до імперії та прихильності до російської мови і культури. Тож ті українці, які потрапляли в міське середовище, щоб здобути тут хоч-якесь соціальне становище, швидко переходили на російську мову, намагались пристосуватися до панівної культурної традиції загалом.

Таким чином, українське населення не визначало соціокультурного обличчя міст Катеринославіщини. А це вже відчутно гальмувало етносоціальну модернізацію українців. Зокрема, стримувало процес залучення етнічних українців до підприємницької діяльності, яка переважно розгорталася саме в міських агломераціях. До того ж, як підкреслював М. Є. Слабченко, українцям «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець» (Слабченко, М., 1923, с. 178). Не випадково, що серед купецтва краю в 1897 р. етнічних українців (разом із членами сімей) було лише 583 або 7,4 %. При цьому безпосередньо в губернському місті українців, представників купецького стану разом із членами родин, налічувалося усього 48 осіб або 2 %. У Новомосковську мешкало 60 купців-українців або 22,5 % від складу купецтва цього міста. У свою чергу в Павлограді українців-купців було 37 осіб (6,6 %). А серед купецтва Верхньодніпровська нараховувався взагалі лише один українець (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 206–219). При чому останні переважно займалися дрібною торгівлею. Разом з тим деякі представники українського етносу все ж долучалися до промислової діяльності. Зокрема, заслуговує на увагу постать павлоградського купця і шахтовласника І. С. Панченка, який до того ж мав у своїй власності декілька пароплавів. Утім, частка українських підприємців у складі буржуазії Катеринославіщини і кількісно, і за економічною вагою була незначною. Як незначною була їхня питома вага у націєтворчій діяльності.

Водночас частка росіян серед населення міст краю в 1897 р. становила 40,7 %. Зокрема, в Катеринославі росіяни складали 41,8 % його мешканців, у Павлограді – 34,4 %, у Верхньодніпровську – 11 % та в Новомосковську – 9,6 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 165–166, 178–179, 186–191). Слід зазначити, що царизм, без сумніву, був зацікавлений у зростанні кількості етнічних росіян в регіоні й перш за все у міських поселеннях. І саме так зрештою й відбувалося. Оскільки росіяни посідали вищі щаблі в губернській та повітовій адміністрації, в органах місцевого самоврядування, становили командний склад військових частин, які були розташовані в містах Катеринославіщини, і саме російська культура домінувала в міському просторі як на побутовому рівні, так і в місцевому інтелектуальному середовищі. Згадаємо, що серед етнічних росіян, мешканців Катеринославіщини, було і багато робітників – відхідників з центральних російських губерній. Тож не випадково, що саме серед російського населення міст регіону спостерігалось значне переважає чоловіків над жінками.

Достатньо потужними були й економічні позиції етнічних росіян у містах Подніпров'я, адже саме до цього етносу належала значна частина представників місцевого купецтва. Останніх у регіоні (разом із родинами) нараховувалося 1955 або 24,8 %. При цьому безпосередньо в губернському центрі таких осіб було 816 або 34,5 % від загального складу купецтва Катеринослава. Водночас у Новомосковську представники російського купецтва складали 17,2 %, а в Павлограді – 21,2 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 210–219). Додамо, що купці-росіяни переважно вкладали свої капітали у важку промисловість губернії – металургійну та гірничодобувну галузь, машинобудування тощо. Так, серед купців Подніпров'я можна згадати О. Толстікова, Д. Пчолкіна, А. Єфанова, М. Заморуєва, П. Волкова тощо (Лазебник, В. І., 2006, с. 220). Відзначимо також, що росіянин М. П. Кравцов (директор Товариства Російських трубопрокатних заводів) очолив створене в серпні 1914 р. провідне об'єднання підприємців краю – Катеринославіське товариство заводчиків і фабрикантів (Екатеринославский адрес-календарь, 1915, с. XIX). Так або так, але російські підприємці тоді перетворилися на панівний сегмент у бізнес-середовищі регіону.

Щодо євреїв, то вони мешкали фактично в усіх більш менш значних населених пунктах губернії. При цьому частка єврейської людності, яка проживала в містах Придніпров'я, в 1897 р. складала 26 % (Зазначимо, що євреї були єдиним етносом, більше половини представників якого мешкали саме в містах губернії – 63,1 %). Зокрема в Катеринославі вони становили 35,4 %

городян, у Верхньодніпровську – 30,8 %, у Павлограді – 27,6 % та в Новомосковську – 11,2 % населення (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 165–166, 178–179, 186–191). Зазначимо, що представники єврейської спільноти контролювали переважну частину торговельних операцій та ремісничого виробництва міст Катеринославщини. Зокрема, власниками великих торговельних будинків та крамниць у губернському центрі були М. Карпас, А. Майданський, А. Зильберман (Лазебник, В. І., 2006, с. 221). За переписом 1897 р. у губернії мешкало 4 710 етнічних євреїв (разом з родинами), які належали до купецького стану, і які становили 59,6 % усього купецтва Катеринославщини. Безпосередньо в числі купців губернського міста євреї становили 58,2 % (або, рахуючи з родинами, 1 376 осіб) (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 210). Достатньо багато купців, які належали до єврейського етносу, проживали і в інших містах Подніпров'я. Так, у Новомосковську останні склали 60,3 %, у Павлограді – 71,1 %, а у Верхньодніпровську – зі 158 купців міста до єврейського етносу відносилася 151 особа (95,6 %) (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 216–219). З цього приводу катеринославський губернатор О. О. Баторський в 1897 р. доповідав у Петербург, що євреї «фактично запрудили міста губернії і захопили до своїх рук майже всі види торгівлі» (Баторский, О. О., 1897, с. 4).

Значну увагу представники єврейського капіталу приділяли кредитним операціям. Так, у Катеринославі відомими були банкірські доми Йосифа Кофмана і Соломона Арановича. Долучалися вони й до промислового підприємництва. Так, серед засновників цегляних підприємств Катеринослава того часу (за інформацією тогочасних довідкових видань) можна згадати Шустермана, Гольдштейна, Когана, Шейдака, Моцкіна. Зрештою, є всі підстави стверджувати, що представники єврейської спільноти виконували достатньо важливу посередницьку місію, яка сприяла розвитку товарно-грошових, ринкових відносин у краї. Долучалися євреї і до промислового підприємництва. При цьому серед найбільш успішних лісопромисловців та експортерів деревини на Півдні України були А. М. Каган та Я. Лещинський.

Наприкінці XIX ст. у губернії існувало й досить багато німецьких поселень. Адже в 1880-х рр. на Катеринославщині налічувалося 134 німецькі колонії, де мешкало 64,4 тис. осіб, у власності яких знаходилося 705 тис. десятин землі (Бойко, Ю. В., 1993, с. 251). Якщо ж вказати відсоток німців, які мешкали в містах регіону, то він був таким: у Катеринославі – 1,3 % від всього населення, у Павлограді – 0,45 %, у Верхньодніпровську – 0,16 %, в Новомосковську – 0,18 %. Незважаючи на свою відносно нечисленність,

етнічні німці обіймали важливі посади в губернській адміністрації, при цьому неодноразово очолювали Катеринославщину. Так, серед губернаторів краю модерної доби були Є. В. фон Розенберг, В. К. Шліппе, Ф. Е. Келлер, О. Б. Нейдгарт, О. М. Клінгенберг.

Представники німецької спільноти складали вагому частку тогочасного підприємницького загалу регіону. Так, у губернському центрі діяли миловарні заводи Е. К. Неймана та І. І. Тевса, борошномельні виробництва Г. Тевса, братів Фаст, Д. Шредера, працював лісопильний завод І. І. Фаста, пивоварні заводи Ф. Боте та Е. Дюмлера, цегельне підприємство С. Брука, гільзова фабрика Геллера, фабрика з виробництва масляної фарби Ш. Штейнбока і т. ін. (Бобылева, С., 1999, с. 723). Приділяли німці Катеринославщини увагу і торгівельній діяльності. Тут можна вказати на власників книжкової крамниці Катеринослава братів Ульманів, торговців музичними інструментами Циммермана і Неймана, утримувача великої кондитерської в губернському центрі І. Андерегга (Лазебник, В. І., 2006, с. 225–226). Великим попитом катеринославців користувалася також продукція автомобільного гаража Я. І. Бермана та складу електричних приладів Е. Вюглера. Зрештою станом на 1897 р. у губернії нараховувалося 356 осіб – представників німецької етнічної групи, які належали до місцевого купецтва (або 4,5 %). У свою чергу, в губернському місті до купецького стану належало 49 етнічних німців (разом із родинами) або приблизно 2 % від загальної кількості купецтва Катеринослава (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 206–210).

Чимало проживало в Катеринославській губернії і представників польської етнічної групи. Зокрема поляки, вихідці з Подільської губернії, мешкали в селі Сурському та в деяких селищах Олександрівського повіту. Частка поляків у містах Подніпров'я була наступною: в Катеринославі вони становили 3,02 % мешканців, у Павлограді – 2 %, у Новомосковську – 0,59 % та у Верхньодніпровську – 0,47 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 170–191). Зазначимо, що в умовах завершення технічного перевороту і прискореної індустріалізації чимало поляків проявили непересічні менеджерські здібності, ставали власниками підприємств та копалень краю. Зокрема, директором-розпорядником великого Дніпровського металургійного заводу, який був побудований у Кам'янському в 1889 р., був інженер-технолог Ігнатій Ясюкович. Його якостями менеджера, адміністративним талантом неодноразово захоплювалися сучасники. Крім директора, майже весь персонал службовців Дніпровського металургійного заводу (а це приблизно 200 осіб) також складали етнічні поляки. Серед них були віце-директор інженер К. Ключовський, начальник технічної контори підприємства,

інженер М. Броніковський, начальник техніко-комерційного відділу – інженер Ян Вільга, начальник прокатного відділення – інженер Л. Гужевський, начальник механічних майстерень – інженер В. Бокшанський, начальник доменних печей – Ф. Расинський тощо (Слоневский, А. Ю., 2009, с. 60). Подібна картина спостерігалася і на Гданцівському чавуноливарному заводі в Кривому Розі, де серед інженерно-технічних працівників теж переважали поляки. Зокрема, керівником цього підприємства був інженер Мартин Шимановський.

Крім того, поляки, інженери К. Л. Мсциховський, І. М. Дворжанчик, І. Р. Крживицький та І. Ф. Кржижановський долучилися і до підприємницького загалу Катеринославщини. Всі вони не лише виконували функції керівників рудних копалень або були директорами-розпорядниками компаній, а й у більшому або меншому ступені змогли реалізувати себе в бізнесовій справі в гірничозаводській промисловості Подніпров'я та Донбасу. Зрештою за активної участі саме польського капіталу і фахівців у Катеринославі в модерний період були збудовані заводи металургійного устаткування, металовиробів та арматури, а також підприємство з виготовлення обладнання для парових млинів (Боряк, О. О., 2018, с. 536).

Етнічні поляки посідали в цей час важливі посади і в органах влади та місцевого самоврядування краю (в цьому плані можна згадати віце-губернатора Катеринославщини кінця XIX ст. барона В. П. Рокасовського та голову Катеринославської повітової земської управи С. Бродницького), були долучені до наукової та культурно-освітньої діяльності. Зокрема, за проектом уродженця Катеринослава архітектора Збігнева Харманського в 1895–1897 рр. у Кам'янському побудовано костел Св. Миколая, а його брат Станіслав-Антон від 1890-х рр. до 1914 р. працював на посаді катеринославського губерньського інженера.

Зазначимо, що ринкова стихія, яка запанувала в царській Росії в пореформений час, швидкий промисловий розвиток неминуче вели до утворення в Подніпров'ї не лише підприємницького прошарку, а й робітничого класу. При цьому на етнічному складі пролетаріату Катеринославщини суттєво позначилися вищезгадані міграційні процеси, поповнення робітництва переважно за рахунок переселенців з центральних губерній Росії та Білорусі. В підсумку, в деяких галузях промисловості регіону робітники-неукраїнці суттєво переважали. Зокрема, подібна картина спостерігалася на підприємствах важкої індустрії Придніпровського регіону. На металургійних заводах «не менше 70 % прибуло з великоросійських губерній», – зазначав чиновник, який проводив обстеження промисловості України наприкінці XIX ст. (Рагозин, Е. И., 1895, с. 113). За його

підрахунками, на Дніпровському заводі в Кам'янському робітників із «великоросійських губерній було біля 55 %, із польських 27 % і малоросійських 15 % (виключно чорнороби), інші ж 3 % склали німці та французи» (Рагозин, Е. И., 1895, с. 21). Водночас на Олександрівському металургійному заводі в Катеринославі майже всі робітники були з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської та частково Вітебської губернії. «Малоросів дуже мало, особливо в літній час, і всі вони служать чорноробами», – стверджував той же автор.

Серед причин, які викликали вищезгадане явище (відчутне переважання етнічних росіян серед робітництва Подніпров'я), можна виокремити декілька чинників. Перший з них полягав у порівняно вищих запитах українського селянства відносно рівня отриманої заробітної платні, умов праці та проживання. Так, в офіційному статистичному виданні кінця XIX ст. зазначалося, що «місцеві селяни сусідніх із копальнями сіл майже ніколи не працюють у шахтах, головним чином із причини порівняної заможності» (Ковалевський, В. И., 1900, с. 556). Подібної думки дотримувався і царський урядовець І. Фелькнер. У своєму повідомленні в Гірничий департамент у 1870 р. про настрої серед місцевого населення він підкреслював: «Тут кожний селянин прагне бути господарем, тобто працювати, коли йому спаде на думку і скільки забажає» (Фомин, П. И., 1915, с. 339).

Нічого в плані вибору пріоритетів занять серед українського населення Катеринославщини та способів отримання ним прибутку не змінилося й на початку XX ст. Наприклад, на з'їзді земських лікарів 1910 р. наголошувалося, що «за національністю населення повіту складається переважно з малоросів... все малоросійське населення Катеринославського повіту зайнято виключно хліборобством, частково скотарством і, маючи добрі ґрунти, чорноземи, не вдається до будь-яких додаткових ремесел або промислів, залишаючи ці останні для прийдешнього населення інших національностей... Прийшло ж населення повіту складається переважно з великоросів, яке становить головний елемент фабричних робітників, ремісників, майстрових на великих заводах та рудниках, а також з євреїв-торгівців, німців, французів та поляків» (Руденко, К. А., 1910, с. 3).

Друга причина, яка обумовила той факт, що підприємці України, формуючи контингент своїх робітників, віддавали перевагу етнічним росіянам, полягала в тому, що вихідці з центральноросійських губерній мали більше навичок та практики роботи у промисловості. Адже погані ґрунти цих регіонів та малоземелля примушували селян ще від часів кріпаччини активно займатися відхожим промислом, йти на заробітки на фабрики та заводи, працювати на різних кустарних

виробництвах, набуваючи таким чином необхідного досвіду, якого часто не мали місцеві українські селяни. Зокрема, на середину XIX ст. до 30–40 % дорослого чоловічого населення сіл центрально-чорноземних губерній йшло на заробітки. Відповідно, як стверджував сучасник, серед корінного населення Катеринославщини «не зустрічається гарних ремісників, пічників, теслярів, мулярів» (Руденко, К. А., 1910, с. 189). Відповідно на земляні роботи в губернії «наймалися переважно вихідці з Курської губернії, на теслярські – робітники з Тихвінського та Білогорьєвського повітів Орловської губернії, на кам'яні роботи влаштовувалися головним чином орловці, туляки та калужани». З Саратова до Катеринославської губернії прибували працювати точильники, з Одоєвського повіту Тульської губернії – слюсарі тощо (Аракчеева, Н. С., 1904, с. 1445). При цьому фахівці наголошували на далеко не найкращих якостях відхідників-робітників з північних губерній імперії. Так, один з місцевих гірничих інженерів зазначав: «Відірваність від рідної справи та родини... створювали часто психіку якогось «перекати-поля», людей, як внутрішньо, так і зовнішньо неохайно живучих..., погано і з частими прогулами працюючих...». Зрештою, як підкреслював підприємець О. І. Фенін, «робітники-великороси (завичай орловці й туляки)... були більш нелюдимими, більш похмурими і набагато брутальнішими малоросів» (Фенін, А. И., 1938, с. 52).

Тож загальна картина (станом на 1897 р.) стосовно етнічного складу пролетаріату регіону виглядає таким чином: робітники-українці становили 27,9 %, а робітники-росіяни – 50,4 %. В підсумку, як наголошував М. Порш, «велика кількість робітників-зайдів, сей культурний чинник денационалізації, у нас на Україні за сучасних національних і політичних обставин, стає справді явищем тривожним, як для національного господарства, так і для національної культури» (Порш, М., 1913, с. 134).

Формування пролетаріату Катеринославщини із представників різних етнічних груп породжувало й низку проблем на міжнаціональному ґрунті. Як цілком слушно підкреслювали у своїй праці Ф. Г. та Г. Ф. Турченки, «часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельчанах інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять» (Турченко, Ф. Г. та Турченко, Г. Ф., 2003, с. 35). Зазначене, зокрема, стосується ставлення православних робітників до іноземців, які в той час у достатньо великій кількості з'явилися на промислових новобудовах краю. Йдеться про майстрів та висококваліфікованих робітників, які

прибували працювати на металургійних заводах краю – англійців, французів, німців, бельгійців*. Останні на підприємствах губернії мали значно кращі умови для праці та проживання, ніж місцеві пролетарі. Наприклад, як зазначалося на сторінках Катеринославського довідкового видання 1903 р., «не можна не відмітити однієї загальної як для бельгійських заводів (йдеться про металургійні заводи губернії споруджені за вагомої частки бельгійського капіталу. – О. Ш.) подробиці: робітники бельгійці... користуються квартирами у найкращих будинках, розміщуються по дві особи (несімейні) у кімнаті, мають від заводу залізні ліжка, матраци, ковдри та постільну білизну. Робітники-росіяни, особливо підлітки, сплять на підлозі, без сінників, скупчені вдвічі та втричі понад норму і т. п.» (Гололобов, Я., 1903, с. 146).

Крім того, в питаннях оплати праці в металургійній промисловості Катеринославщини теж існував відчутний розрив між заробітком іноземних робітників та іншими працівниками. Зокрема, англійські робітники металургійного заводу Новоросійського товариства в Юзівці наприкінці XIX ст. отримували в день 3–4 крб., а місцеві пролетарі – не більше як 1 крб. На бельгійському чавуноливарному підприємстві в с. Успенському Слов'яносербського повіту середня платня місцевих робітників становила 80 коп. у день, а бельгійські робітники за подібну ж працю отримували по 3 крб. 70 коп. (Волков, В. В., 2018). Про подібні факти згадував у своїх студіях і бельгійський дослідник В. Пеетерс, який зазначав: «Суворий поділ штату співробітників компанії на іноземних працівників і місцевий персонал з відповідним контрастом у зарплатах – місцеві отримували третину від бельгійських колег – став більмом в оці» (Пеетерс, Вим, 2010, с. 42).

У свою чергу, Катеринославський губернатор П. Святополк-Мирський у звіті імператору за 1898 р. зазначав, що «багато непорозумінь виникло на ґрунті ставлення до робітників з боку заводських майстрів, що керують роботами; до того ж, такими майстрами, – наголошував царський урядовець, – часто бувають поставлені іноземні піддані, які зверхньо відносяться до російських робітників, і які не знають російської мови» (Святополк-Мирский, П. Д., 1899, с. 7). Не випадково наприкінці XIX ст. начальник Катеринославського ГЖУ Д. Богинський наголошував на відвертій ворожості православних робітників Дніпровського металургійного заводу в Кам'янському «до католиків і взагалі іноземців, які... отримували пільги, які були недоступні першим» (Панкратова, А. М., 1952, с. 215). Не дивним є і те, що

* Зокрема, в 1897 р. на території Катеринославщини за офіційними даними мешкало 576 підданих Бельгій-

ської корони, серед яких було і чимало робітників (Центральный статистический комитет..., 1904, с. IX).

святкування в губернії 21 липня 1900 р. бельгійськими робітниками свого національного свята «Дня Бельгії» після погроз з боку місцевих робітників закінчилося масовими безладами, підпалами та розграбуванням (Пеетерс, Вим, 2010, с. 52). Водночас не можна не згадати і про певні прояви антагонізму серед православних робітників регіону, зокрема, між шахтарями – етнічними українцями та росіянами. Так, письменник В. В. Вересаєв, перебуваючи в 1890 р. у Донецькому басейні, зазначав у своїх нарисах: «Ніде серед робітників не зустрічав такої жорстокої взаємної ворожнечі... Ворогують губерніями, ... великороси ворогують з хохлами ... тощо» (Вересаєв, В. В. 1978, с. 95).

Відсутність належного досвіду праці на виробництві, а також більш високі вимоги стосовно умов останньої пояснюють бажання багатьох вихідців з українського села, які прибували до урбанізованих центрів губернії, влаштуватися на роботу переважно не на завод чи фабрику, а до сфери послуг. Відповідно, чимало відхідників віддавали перевагу не робітничим спеціальностям, а таким професіям, як двірник, сторож, візник, покоївка, кухарка тощо. «Перспектива стати половим, прикажчиком, лакеєм здається навіть заманливою перед тяжкою долею землероба, обтяженого непосильними платежами», – відзначав кореспондент земської газети наприкінці XIX ст. (Туган-Барановский, М. И., 1922, с. 387). Тож не випадково, що найбільше українців Катеринославщини в той час працювали як прислуга та поденники – 11 843 чоловіків та 18 320 жінок (загалом 47 683 осіб, рахуючи членів їх родин) або візники (4 612 осіб разом з членами сімей). У свою чергу, безпосередньо в Катеринославі осіб, які були зайняті в цих сферах, налічувалося: обслугою та поденниками працювало 1 151 чоловіків та 2 648 жінок (4 601 разом із членами родин), візниками – 209 осіб (Центральний статистический комитет МВД, 1904, с. 146, 166). Загалом це становило більше як третину (36,3 %) від тих етнічних українців, що склали зайняте населення губернського центра. Для порівняння: серед етнічних українців, які віддавали данину робітничим професіям, в губернському місті нараховувалося тоді лише 2 187 осіб або 19,7 % від зайнятого населення.

Разом з тим більшість суто українського населення Придніпров'я, незважаючи на активні процеси індустріалізації та урбанізації, продовжувала мешкати в сільській місцевості. При цьому, як наголошувалося в етнографічному нарисі 1905 р., українське населення краю «в результаті кращих економічних умов піддалося в більшому ступені культурному впливу, ніж у сусідніх малоросійських губерніях – Полтавській, Харківській та ін., де цивілізація ще мало проникла у народне середовище». Відповідно «багато

хто у сільськогосподарському побуті залишив свої колишні знаряддя та прийоми для обробки землі і прийняв більш вдосконалені засоби – замінили дерев'яні, найпростіші знаряддя фабричними залізними, дерев'яні вози – бричками німецького типу... Національний костюм, – зазначали сучасники, – поступово зникає, уступаючи місце модним, неправильно зшитим міським піджакам та кофтам» (Бабенко, В. А., 1905, с. 6–7). Водночас можна погодитись з Ярославом Грицаком, який наголошував, що саме село тоді було «заповідником української етнічної самобутності» (Грицак, Я. Й., 1996, с. 62).

Зрештою, українське селянство Подніпров'я поступово втягувалося в товарно-грошові відносини, переходячи від суто землеробських до підсобних занять. Відповідно серед мешканців низки повітів Катеринославської губернії на межі XIX–XX ст. все більше поширювалися кустарні промисли. Так, у Новомосковському повіті селяни вдалися до обробки сирих шкір, виробництва взуття і шорних виробів, бондарного та ковальського виробництв. Крім того, тут виробляли віялки та німецькі на залізних осях ходи для бричок. Своєю чергою, в містечку Ігрені виготовляли дерев'яні скрині, а в Петриківці місцеві селяни – залізні плуги за зразком заводу Гена, які потім продавали на місцевому ринку, а також плели кошики з червоної лози. В селах, які були розташовані на межі з Полтавською губернією, на р. Орелі, розповсюджувалося виробництво килимів, а в населених пунктах, що лежали на березі Дніпра, діяли сукновальні, в яких виробляли просте сукно з вовни місцевих овець. Прості сукна виготовляли також у Верхньодніпровському повіті, а в Катеринославському повіті як додаткове заняття місцеві мешканці випалювали вугілля, займалися рибальством і лоцманством (Аракчеева, Н. С., 1904, с. 1446).

Накопичуючи таким чином певні кошти, частина селян краю згодом перетворювалася на дрібних хазяїв, які вже застосовували у своєму господарстві сільськогосподарські машини (жатки, молотарки) і винаймали для роботи на них по два-три робітники. Так, земська статистика Катеринославщини початку XX ст. повідомляла, що, від початку 1904 р. в регіоні «помітний посилений перехід до машинного вбирання полів, як в приватних економіях, так і в селянських господарствах, кількість проданих знарядь збільшується в 2–3 рази» (Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии, 1910, с. 286). Це було особливо характерно для заможних селян Верхньодніпровського та Новомосковського повітів. Разом з тим, загальна бідність та малограмотність, а також селянський світоглядний консерватизм не дали можливості мешканцям українського села Подніпров'я в той час у повному обсязі використати можливості ринку, заснувати свою

справу, долучитися до повноцінної підприємницької діяльності.

З іншого боку, слід зауважити на тому факті, що в умовах форсованої індустріалізації та соціальної мобілізації неодноразово фіксувалися прояви певної конфронтації між селянами регіону та прийшлими робітниками з центральних російських губерній. Так, промисловець О. А. Ауэрбах зазначав у своїх спогадах, що «з місцевими хохлами... шахтарі постійно ворогували, переважно через жінок» (Ауэрбах, А. А., 1909, с. 555). Про негативний вплив відхідників з Півночі на життя селян краю доповідав у звіті царю Миколі II в 1899 р. і катеринославський губернатор П. Д. Святополк-Мирський. Він підкреслював: «Несприятливо відбивається на селянах сусідство гірничозаводських робітників: всі робітники, люди прийшли й... створюють на місці інший лад життя; багато з них, в особливості молодь, відірвані від родини, в години відпочинку та святкові дні нерідко віддаються пияцтву та розгулу, втягуючи молодь сусідніх сіл до тієї ж безпутної витрати грошей» (Святополк-Мирський, П. Д., 1899, с. 5). Усе це в підсумку посилювало ризики дестабілізації в регіоні.

Результати. В умовах прискореної індустріалізації та урбанізації пореформеного часу населення міст регіону здебільшого формувалося з представників російської та єврейської етнічної спільноти. Відповідно до підприємницької діяльності на Подніпров'ї в цей час найбільш активно долучалися саме росіяни та євреї, а також представники німецької та польської етнічних груп. Водночас місцевий пролетаріат головним чином складався з вихідців з центральних російських

губерній. Разом з тим більшість населення губернії, яку власне і складала українці, і яка на початку ХХ ст. переважним чином була представлена мешканцями сіл, працювала в аграрному секторі. Отже, етнічні українці фактично опинилися на маргінесах тогочасної модернізації, що неабияк стримувало націєтворчі процеси, цивілізаційний поступ української етнічної спільноти в цілому.

Обговорення. На підставі матеріалів статистики кінця ХІХ – початку ХХ ст., періодичної преси та спогадів сучасників представлено авторський погляд на становище основних етнічних груп Катеринославщини в умовах форсованої індустріалізації та урбанізаційних процесів, які мали місце в регіоні в модерний період.

Висновки. Таким чином, територіальна консолідація, а також комплекс впливів і запозичень, суттєво вплинули на етносоціальну ситуацію в краї, забезпечували утворення нової якості етнонаціональних спільнот Катеринославської губернії. Зокрема, системні трансформації кінця ХІХ – початку ХХ ст. відчутно позначилися на пріоритетах у виборі сфери занять представниками різних етнічних груп, відбилися на їхніх життєвих стратегіях та поведінці. При цьому процеси соціальної модернізації в результаті низки причин (асиміляційна політика царизму, злидні, малограмотність і т. ін.) торкнулися етнічних українців у найменшому ступені. Слід також враховувати, що тогочасні міжнаціональні стосунки в регіоні характеризувалися не лише взаємовпливом та розвитком контактів, а й численними конфліктними ситуаціями, що суттєво загострювало політичне становище на Катеринославщині.

Бібліографічні посилання

Аракчеева, Н. С., 1904. Земские врачебно-продо-вольственные пункты для пришлых сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.). *Вестник Екатеринославского земства*, № 48, сс. 1444–1447.

Ауэрбах, А. А., 1909. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*, т. 140, с. 555.

Бабенко, В. А., 1905. *Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края*. Екатеринослав: Типография губернского земства.

Баторский, О. О., 1897. *Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1896 год*. Санкт-Петербург: Российский государственный исторический архив (далі – РГИА).

Бобылева, С., 1999. Днепропетровск. В: Карев, В., пред. Редкол., 1999. *Немцы России*. Энциклопедия. Москва: ЭРН, т. 1, с. 722–724.

Бойко, Ю. В., 1993. *Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг.* Черкассы: Сіяч.

Боряк, О. О., 2018. Поляки. В: Смолій, В. А., гол. Редкол., 2003. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. «Україна – українці», кн.1, с. 535–541.

Вересаев, В. В. 1978. Подземное царство. В: Спасенко, К. Ф., 1978. *Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе*. Донецк: Донбасс, с. 71–101.

Верменич, Я. В., 2015. *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Волков, В. В., 2018. Заработная плата русских рабочих в конце ХІХ – начале ХХ в. *Вопросы истории*, № 10, с. 67–89.

Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии, 1910. Екатеринослав, № 3–4.

Гололобов, Я., 1903. *Екатеринославская губерния, 1903*. Памятная книжка и Адрес-календарь 1903 года. Екатеринослав, вып. 3.

Гриженко, Л. В., 2013. *Міське населення Катеринославської губернії та його повсякденне життя наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ.

Грицак, Я. Й., 1996. *Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.* Навчальний посібник. Київ: Генеза.

Дністрянський, М. С., 2006. *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*. Львів: Літопис.

Екатеринославская губерния. Б. м. Б. з.

Екатеринославский адрес-календарь, 1915. Екатеринослав.

Ковалевский, В. И., 1900. *Россия в конце XIX века*. Санкт-Петербург.

Лазебник, В. І., 2006. Катеринослав модернізаційної епохи (1890–1914 рр.). В: Болєбрух, А. Г., наук. ред., 2006. *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані, с. 212–259.

Наулко, В. И., 1975. *Развитие межэтнических связей на Украине*. Київ: Наукова думка.

О движении рабочих на промышленных предприятиях Бахмутского уезда, 1909. В: *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, № 8, с. 291–295.

Панкратова, А. М., 1952. *Рабочее движение в России в XIX веке*. Сборник документов и материалов. Москва: Госполитиздат, т. 3, ч. 2.

Пеетерс, В., 2010. *Сталь у стєну*. Київ.

Порш, М., 1913. Робітництво України. Нариси по статистиці праці. В: *Записки українського наукового товариства в Києві*. Київ, кн. 7, с. 131–157.

Рагозин, Е. И., 1895. *Железо и уголь на юге России*. Санкт-Петербург.

Руденко, К. А., 1910. О состоянии земской медицины в Екатеринославском уезде с 1903–1908 г. В: *Труды X-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, т. 1.

Святополк-Мирский, П. Д., 1899. *Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1898 год*. Санкт-Петербург: РГИА.

Слабченко, М., 1923. *Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны*. Одесса: Госиздат Украины, ч. 1. Т. 3.

Слоневский, А. Ю., 2009. *Игнатий Ясюкович. Имя в истории*. Днепропетровск: Пороги.

Туган-Барановский, М. И., 1922. *Русская фабрика в прошлом и настоящем*. Москва: Московский рабочий.

Турченко, Ф. Г. та Турченко, Г. Ф., 2003. *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)*. Історичні нариси. Київ: Генеза.

Фенин, А. И., 1938. *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага: Русский институт в Праге.

Фомин, П. И., 1915. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Харьков, т. 1.

Центральный статистический комитет МВД, 1904. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Екатеринославская губерния*. Санкт-Петербург.

References

Arakcheeva, N. S., 1904. Zemskie vrachebno-prodovol'stvennye punkty dlya prishlykh sel'skokhozyaystvennykh rabochikh v Ekaterinoslavskoy gubernii (1899–1903 g.g.) [Zemskie medical-food points for coming rural workers in Ekaterinoslav province (1899–1903)]. *Vestnik Ekaterinoslavskogo 95roblem [Announcer of Ekaterinoslav Zemstvo]*, no. 48, pp. 1444–1447 (in Russian).

Auerbakh, A. A., 1909. Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougol'noy promyshlennosti v Rossii [Memoirs on the beginning of the development of the coal industry in Russia]. *Russkaya starina [Russian antiquity]*, vol. 140, p. 555 (in Russian).

Babenko, V. A., 1905. *Etnograficheskiy ocherk narodnogo byta Ekaterinoslavskogo kraya [Ethnographic essay of folk way of life of Ekaterinoslav edge]*. Ekaterinoslav (in Russian).

Batorskiy, O. O., 1897. *Vsepoddaneyshiy otchet Ekaterinoslavskogo gubernatora za 1896 god [The most comprehensive report of the Governor of Yekaterinoslav for 1896]*. St.Petersburg: The Russian State Historical Archive (hereinafter – RSHA) (in Russian).

Bobyleva, S., 1999. Dnepropetrovsk. In: Karev, V., ed. in chief, 1999. *Nemtsy Rossii. [The Germans of Russia]*. Encyclopedia. Moscow: ERN, vol. 1, pp.722–724 (in Russian).

Boyko, Yu. V., 1993. *Zaselenie Yuzhnoy Ukrainy. 1860–1890 gg. [Settling of the South Ukraine. 1860–1890]*. Cherkassy: Siyach (in Russian).

Boryak, O. O., 2018. Polyaky [Poles]. In: Smoliy, V. A., ed. in chief, 2003. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka, vol. «Ukrayina – ukraintsi», book 1, pp. 535–541 (in Ukrainian).

Veresaev, V. V. 1978. Podzemnoe tsarstvo [The Underground Kingdom]. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o*

Donbasse [Opening of country of fire : the Russian writers about Donbas]. Donetsk: Donbass, pp. 71–101 (in Russian).

Vermenych, Ya. V., 2015. *Pivdenna Ukrayina na tsyvilizatsynomu pohranychchi [The Southern Ukraine on the civilization border]*. Kyiv: Kiev: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Volkov, V. V., 2018. Zarabotnaya plata russkikh rabochikh v kontse XIX – nachale XX v. [Salary of Russians of workers in the end XIX – beginning of XX of century]. *Voprosy istorii [Questions of History]*, no. 10, pp. 67–89 (in Russian).

Vrachebno-sanitarnaya khronika Ekaterinoslavskoy gubernii [Medical and Sanitary Chronicle of the Ekaterinoslav Province], 1910. Ekaterinoslav, no. 3–4 (in Russian).

Gololobov, Ya., 1903. *Ekaterinoslavskaya guberniya [Ekaterinoslav Province]*, 1903. Pamyatnaya knizhka i Adres-kalendar' 1903 goda [Memorial Book and Address Calendar of 1903]. Ekaterinoslav, issue 3 (in Russian).

Hryzhenko, L. V., 2013. *Mis'ke naseleenni Katerynoslav's'koyi huberniyi ta yoho povsyakdenne zhyttya naprykintsi XIX – pochatku XX st. [Urban population of Katerynoslav's'koyi of province and him everyday life in the end XIX – to beginning of XX of century]*. Abstract of PhD dissertation. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Hrytsak, Ya. Y., 1996. *Narys istoriyi Ukrainy: formuvannya modernoyi ukraiyins'koyi natsiyi XIX–XX st. [Essay on the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation of the XIX-XX centuries]*. Tutorial. Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

Dnistrians'kyi, M. S., 2006. *Etnopolitychna heohrafiya Ukrainy: 95roblem teoriyi, metodolohiyi, praktyky [Ethnic and political geography of Ukraine : problems of theory, methodology, practice]*. Lviv: Litopys.

Ekaterinoslavskaya guberniya [Yekaterinoslav province], n.d. (in Russian).

Ekaterinoslavskiy adres-kalendar' [*Yekaterinoslav address calendar*], 1915. Ekaterinoslav (in Russian).

Kovalevskiy, V. I., 1900. *Rossiya v kontse XIX veka* [*Russia at the end of the 19th century*]. St. Petersburg (in Russian).

Lazebnyk, V. I., 2006. *Katerynoslav modernizatsiynoyi epokhy (1890–1914 rr.)* [Ekaterinoslav of the modernization era (1890–1914)]. In: Bolebrukh, A. H., scholar ed., 2006. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka* [*History of the Dnipropetrovsk city*]. Dnipropetrovsk: Grani, pp. 212–259 (in Ukrainian).

Naulko, V. I., 1975. *Razvitie mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine* [*The Development of межэтнических connections on Ukraine*]. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).

O dvizhenii rabochikh na promyshlennykh predpriyatiyakh Bakhmut'skogo uyezda [About motion of workers on the industrial enterprises of Bakhmut'skogo of district], 1909. In: *Vrachebno-sanitarnaya khronika Ekaterinoslavskoy gubernii* [*Medical and sanitary chronicle of Ekaterinoslav of province*]. Ekaterinoslav, no. 8, pp. 291–295 (in Russian).

Pankratova, A. M., 1952. *Rabochee dvizhenie v Rossii v XIX veke* [*Working motion in Russia in a XIX century*]. Collection of documents and materials. Moscow: Gospolitizdat, vol. 3, part 2 (in Russian).

Peeters, V., 2010. *Stal' u stepu* [*Steel is in steppe*]. Kyiv (in Ukrainian).

Porsh, M., 1913. *Robitnytstvo Ukrayiny. Narysy po statystytsi pratsi* [Essays are on statistics of labour]. In: *Zapysky ukrayins'koho naukovoho tovarystva v Kyievi* [*Messages of Ukrainian scientific society are in Kyiv*]. Kyiv, book 7, pp. 131–157 (in Ukrainian).

Ragozin, E. I., 1895. *Zhelezo i ugol' na yuge Rossii* [*Iron and coal on the south of Russia*]. St. Petersburg (in Russian).

Rudenko, K. A., 1910. *O sostoyanii zemskoy meditsiny v Ekaterinoslavskom uезде s 1903–1908 g.* [About the state of zemstvo medicine in Yekaterinoslavsky district from 1903–1908]. In: *Trudy X-go gubern'skogo s'ezda zemskikh vrachey i predstaviteley zemskikh uchrezhdeniy*

Ekaterinoslavskoy gubernii [*Work of X province convention of zemskikh doctors and representatives of zemskikh establishments of Ekaterinoslav of province*]. Ekaterinoslav, vol. 1 (in Russian).

Svyatopolk-Mirskiy, P. D., 1899. *Vsepoddanneyshiy otchet Ekaterinoslavskogo gubernatora za 1898 god* [*The most comprehensive report of the Governor of Yekaterinoslav for 1898*]. St. Petersburg: RSHA (in Russian).

Slabchenko, M., 1923. *Organizatsiya khozyaystva Ukrainy ot Khmel' nishchiny do mirovoy voyny* [*Organization of the Economy of Ukraine during the Khmel'nitschina and World War*]. Odessa: Gosizdat Ukrainy, part 1, vol. 3 (in Russian).

Slonevskiy, A. Yu., 2009. *Ignatiy Yasyukovich. Imya v istorii* [*Ignatius Yasyukovich. The name in history*]. Dnepropetrovsk: Porogi (in Russian).

Tugan-Baranovskiy, M. I., 1922. *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem* [*Russian factory in the past and present*]. Moscow: Moskovskiy rabochiy (in Russian).

Turchenko, F. H. and Turchenko, H. F., 2003. *Pivdenna Ukrayina: modernizatsiya, svitova viyna, revolyutsiya (kinets' XIX st. – 1921 r.)* [*Southern Ukraine: Modernization, World War, Revolution (the end of the 19th century – 1921)*]. Historical essays. Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

Fenin, A. I., 1938. *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyaystvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [*Memories of an engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)*]. Praga: Russian Institute in Prague (in Russian).

Fomin, P. I., 1915. *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii* [*Mining and mining plant industry of the South of Russia*]. Khar'kov, vol. 1 (in Russian).

Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 1904. *Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. Ekaterinoslavskaya guberniya* [*The First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897, Ekaterinoslav Province*]. St. Petersburg (in Russian).